

Redakciya tarapınan. Bas maqala. Jazwşılar uyımınıń k rkem ner komitetiniń elewsiz qalǵan jumıstarı [From the editor's side. Main article. Neglected works of the Artistic Committee of the Writers' Organization] // Lenińsil jas. 1937, 12 s wir. (In Kazakh)

Redakciya tarapınan.  debiettegi trockiystik-bwxarınşıl – faşist ziyankesterin jerine jetkize qurtw kerek [From the editor's side. Trotskyist-Bukharin nationalist-fascist pests in literature should be exterminated] // Qazaq  debieti. 1937, 13 tamız (In Kazakh)

Redakciya tarapınan. K rkem  debiettegi qateler men sapasızdıqtar twralı [From the editor's side. About mistakes and poor quality in fiction] // Qazaq  debieti. 1937, 9 s wir. (In Kazakh)

Redakciya tarapınan. K rkem  debiettegi ultşıl-faşisterdiń ziyankestigin t p-tamırımen qurtayıq [From the editor's side. Let's root out the pest of nationalist-fascists in fiction] //  debiet maydanı. 1937, № 3. (In Kazakh)

Redakciya tarapınan. K rkem  debiettegi ultşıl-faşistterdiń ziyankestigin t p-tamırımen qurtayıq [From the editor's side. Let's root out the pest of nationalist-fascists in fiction] //  debiet maydanı. 1937, № 7. (In Kazakh)

Sain J. Jastarǵa teris ideya beretin kitaptıń t kke de keregi joq [A book that gives young people negative ideas is useless] // Qazaq  debieti. 1937, 31 tamız. (In Kazakh)

Tucker R. Stalıń. Pwt k vlastı 1879-1929.  storıya i li nost [Stalin. Path to power 1879-1929. History and personality]: Per. s angl. M.: Progress, 1991. 480 s. (In Kazakh)

Hamze Zhusipbekov. http://www.nuralib.ful.kz/kk/obshest_deiteli_2

FTAXP 03.20.00

ҚАЗАҚ СЪЕЗДЕРІ: ХАЛЫҚ ЕРКІ МЕН МҮДДЕСІ

Ілиясова К лпаш Мырзам ратқызы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия  лттық университетінің доценті. Қазақстан, Астана. E-mail: kulpash_66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақала халық еркі мен м ддесін к здеген Қазақ съездерінің тарихын жаңа қырынан к рсетуге арналған. Бірінші және екінші жалпы қазақ съездерін қоспағанда, 1917-1919 жж. Ақмола (А. Т рлыбаев), Семей (т рағасы Р. М рсеков), Торғай (т рағасы А. Байт рсынов), Жетісу (т рағасы Ы. Жайнақов), Орал (т рағасы Ж. Досм хамедов), Б кей Ордасы (т рағасы  . Танашев) және Сырдария облысы және Т ркістан аймағы (т рағасы М. Тынышбаев) бойынша 78 съезд, уездер мен болыстарда 64 съезд шақырылған. Соңғы зерттеулер н тижесінде Қазақ съездерінің жалпы саны 144-ке, ал оған қатысқан  кілдер саны 8000-ға жетті. Ол кезеңде Қазақ съездері  рт рлі атаумен (басқосу, құрылтай, жиын, митинг, кеңес, мәжіліс) аталды және оған қатысқан  кілдердің  леуметтік құрамы да  рт рлі (зиялылар, м ғалімдер, ғұламалар, имамдар мен молдалар, шаруалар,  йелдер, жастар) болды. 1917-1919 жж. Қазақ съездері мен сол уақытта қатар шақырылған біріккен съездерге аймақтық және далалық облыстардан орыс, татар, ноғай, башқұрт, қырғыз,  збек сияқты  зге де  лттың  кілдері қатысты. Солардың ішінде Г.Н. Потанин (орыс), А. Зборовский (орыс), Г. Колмогоров (орыс), Х. Сатаров (ноғай), З. Тоған (башқұрт) И.Г. Попов (орыс), Г.К. Бизянов (орыс) және т.б. атауға болады. Сондай-ақ, съездерге Уақытша  кіметтің жергілікті басқару органдары атынан ресми  кілдер де қатысқан, олардың к бін орыстар мен татарлар құрады. Сондықтан, зерттеу объектісінің ауқымы кеңейтіліп, Қазақ съездерімен қабаттас  ткен біріккен съездердің (жалпым сылман, жалпысібір, кеңестер т.б.) материалдары да қамтылды. Себебі,  . Б кейхан, Р.М рсеков,  . Ермеков, Ж. Досм хамедов, Х. Досм хамедов, А. Досжанова,

Ы. Жайнаков, М. Шоқай және т.б. қазақ зиялылары көршілес өңірлерде өткен Бірінші жалпы Сібір съезіне (Томск қ.), Түркістан мұсылмандарының жалпы съезіне (Ташкент қ.), Жетісу облысы татарларының бірінші съезіне (Алматы қ.) және басқа да аймақтық съездерге «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметінің атынан қатысқан. Жалпы қазақ съездері мен аймақтық біріккен съездер қабылдаған ортақ қаулы-қарарлар мен шешімдер халықтың еркі мен мүддесін көздеген.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, интеллигенция, саяси элита, қазақ съездері, ұлт мүддесі, біріккен съездер, өзге ұлт өкілдері, қаулы-қарарлар

МРНТИ 03.20.00

КАЗАХСКИЕ СЪЕЗДЫ: ВОЛЯ И ИНТЕРЕСЫ НАРОДА

Ильясова Кульпаш Мырзамуратовна^{1*}

¹ Кандидат исторических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Казахстан, Астана. E-mail: kulpash_66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>

* Автор-корреспондент

Аннотация. Статья посвящена отражению истории казахских съездов в новом свете, проявивших волю и интересы народа. 1917-1919 гг., за исключением Первого и Второго всеобщих казахских съездов, по Акмолинской (А. Турлыбаев), Семипалатинской (председатель Р. Марсеков), Тургайской (председатель А. Байтурсынов), Жетысуской (председатель Ы.Жайнаков), Уральской (председатель Ж. Досмухамедов), Букеевской Орды (председатель У. Танашев), Сырдарьинской области и Туркестанского края (председатель М. Тынышбаев) созвано 78 съездов, в уездах и волостях 64 съезда. В результате последних исследований общее количество Казахских съездов достигло 144, а количество принявших участие представителей 8000. В этот период казахские съезды назывались под разными названиями (съезд, Курултай, собрание, митинг, совет, мажилис), и социальный состав присутствующих представителей также был разным (интеллигенция, учителя, уламы, имамы и муллы, крестьяне, женщины, молодежь). 1917-1919 гг. в казахских съездах и объединенных съездах, созданных одновременно, приняли участие представители других национальностей из региональных и степных областей, таких как русские, татарские, ногайские, башкирские, кыргызские, узбекские. Среди них можно назвать Г. Н.Потанина (русский), А. Зборовского (русский), г. Колмогорова (русский), Х. Сатарова (ногайский), З. Прудского (башкирский) И. Г. Попова (русский), Г.К. Бизянова (русский) и др. Также на таких съездах присутствовали официальные представители от органов местного самоуправления Временного правительства, большинство из которых составляли русские и татары. Поэтому были расширены масштабы объекта исследования и включены материалы совместных съездов (общемусульманских, общесибирских, советов и т.д.), которые пересекались с Казахскими съездами. Так, национальная интеллигенция приняла участие в первом Общесибирском съезде (г. Томск), Всеобщем съезде мусульман Туркестана (г. Ташкент), состоявшемся в соседних регионах: А. Букейхан, Р. Марсеков, А.Ермеков, Ж. Досмухамедов, Х. Досмухамедов, А. Досжанова, И. Жайнаков, М. Шокай и др., участвовали на региональных съездах от имени партии «Алаш» и правительства Алашорды, общие резолюции и решения, принятые всеобщими казахскими съездами и региональными объединенными съездами, проявили волю и интересы народа.

Ключевые слова: движение Алаш, интеллигенция, политическая элита, казахские съезды, воля нации, объединенные съезды, представители других национальностей, резолюции

KAZAKH CONGRESSES: THE WILL AND INTERESTS OF THE PEOPLE

K.M. Ilyassova¹ *

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Astana. E-mail: kulpash_66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>

*Corresponding author

Abstract. The article is devoted to reflecting the history of the Kazakh congresses in a new light, which showed the will and interests of the people. 1917-1919, with the exception of the First and Second General Kazakh congresses, in Akmola (A. Turlybaev), Semipalatinsk (Chairman R. Marsekov), Turgay (Chairman A. Baitursynov), Zhetysu (Chairman Y. Zhainakov), Ural (Chairman J. Dosmukhamedov), Bukeevskaya Horde (chairman U. Tanashev), Syrdarya region and Turkestan Territory (chairman M. Tynyshbayev) 78 congresses were convened, 64 congresses in counties and volosts. As a result of recent research, the total number of Kazakh congresses has reached 144, and the number of representatives who took part is 8000. During this period, Kazakh congresses were called by different names (congress, Kurultai, assembly, meeting, council, Mazhilis), and the social composition of the representatives present was also different (intellectuals, teachers, ulama, imams and mullahs, peasants, women, youth). 1917-1919. Representatives of other nationalities from regional and steppe regions, such as Russians, Tatar, Nogai, Bashkir, Kyrgyz, Uzbek, took part in the Kazakh congresses and joint congresses convened simultaneously. Russian Russian), A. Zborovsky (Russian), G. N. Potanin (Russian), and G. A. Zborovsky (Russian) can be mentioned among them. Russian Russian), H. Satarova (Nogai), Z. Prudsky (Bashkir), I. G. Popova (Russian), G. K. Bizyanova (Russian), etc. Also, official representatives from the local self-government bodies of the Provisional Government, most of whom were Russians and Tatars, attended such congresses. Therefore, the scope of the research object was expanded and materials from joint congresses (Muslim-wide, Siberian-wide, councils, etc.), which intersected with Kazakh congresses, were included. Thus, the national intelligentsia took part in the first All-Siberian Congress (g. Tomsk), the General Congress of Muslims of Turkestan (Tashkent), held in neighboring regions: A. Bukeikhan, R. Marsekov, A. Ermekov, J. Dosmukhamedov, H. Dosmukhamedov, A. Doszhanova, I. Zhainakov, M. Shokai, etc., participated in regional congresses on behalf of the Alash party and the government of Alashorda, general resolutions and The decisions taken by the general Kazakh congresses and regional joint congresses showed the will and interests of the people.

Keywords: Alash movement, intelligentsia, political elite, Kazakh congresses, will of the nation, joint congresses, representatives of other nationalities, resolutions

Қысқашы. Соңғы жылдары құпиясыздандырылған архив қорларындағы жаңа деректердің ғылыми айналымға енгізілуі және осы күнге дейін жарияланған құжаттар мен материалдарды игеру жұмыстары Қазақ съездерін жаңаша көзқарас тұрғысынан қарастыруға мүмкіндіктер жасады. Айталық, 90-жылдардың ортасындағы арнайы зерттеулер бойынша Қазақ съездерінің (облыстық, уездік, болыстық және жалпықазақ) жалпы саны 68, оған қатысқан өкілдер саны 20-дан 800-ге дейін болса, жаңа деректер бойынша съездер саны 144, ал оған қатысқандар саны 8000-ға жетті. Бұл съездер әртүрлі атаумен (басқосу, құрылтай, жиын, митинг, кеңес, мәжіліс) аталып, құрамы жағынан да әртүрлі (зиялылар, мұғалімдер, ғұламалар, имамдар мен молдалар, шаруалар, әйелдер, жастар) болды.

Ақпан революциясы жеңісінен кейінгі саяси өзгерістердің мән-мағынасын ел-жұртқа түсіндіру және халық мүддесінен туындаған өзекті мәселелерді талқылау мақсатында алдымен облыстық, уездік және болыстық қазақ съездері шақырылды. Өйткені, орталықтан шалғайдағы жерлерде қазақ съездерін өткізу арқылы жергілікті халықтың еркі мен мүддесін анықтау көзделді. Бұл съездер өзінің бастау-бұлағын 1917 жылғы сәуірде өткен тұңғыш Торғай облыстық қазақ съезінен алады. Сонымен қатар Торғай облыстық қазақ съезінің күн тәртібіне енгізілген 14 мәселе (жер-жердегі азаматтық комитеттер; жалпы қазақтық және жалпы мұсылмандық съездер; мемлекеттік басқару түрлері және Құрылтай жиналысы; діни басқарма; халыққа білім беру; аграрлық мәселе; сот; земство; баспасөз; почта; қоғамдық қаражат; уездік бастықтар мен зиянды шенеуніктер; соғысқа көзқарас; қазақтарды тыл жұмысына шақыруға байланысты Торғай облысында болған оқиғалар) басқа да облыстық және уездік қазақ съездеріне арқау болды.

Материалдар мен әдістер. Арнайы зерттеудің мақсат-міндеттеріне сәйкес жинақтау, жүйелеу, талдау, сараптаумен қатар компаративтік әдіс, тарихи-салыстырмалы әдіс, логикалық ой қорыту, проблемалық, абстрактілік және нақтылық сияқты ғылыми танымның тиімді әдіс-тәсілдері пайдаланылды. Қазақстан тарихының тәуелсіздік кезеңінде ғылыми айналымға енген құжаттар мен материалдар жинақтары, монографиялар, соңғы зерттеулер, ғылыми мақалалар және соңғы жылдары құпиясыздандырылған архив құжаттары бір жүйеге түсіріліп, құрылымдық және тұжырымдамалық талдау әдісі пайдаланылды.

Талқылау. 1917-1919 жж. Қазақ съездері мен сол уақытта қатар шақырылған біріккен съездерге аймақтық және далалық облыстардан орыс, татар, ноғай, башқұрт, қырғыз, өзбек сияқты өзге де ұлттың өкілдері қатысты. Солардың ішінде Г.Н.Потанин (орыс), А.Зборовский (орыс), Г.Колмогоров (орыс), Х.Сатаров (ноғай), З.Тоған (башқұрт) И.Г.Попов (орыс), Г.К.Бизянов (орыс) және т.б. атауға болады. Сондай-ақ, съездерге Уақытша үкіметтің жергілікті басқару органдары атынан ресми өкілдер де қатысқан, олардың көбін орыстар мен татарлар құрады.

Сондықтан, зерттеу объектісінің ауқымы кеңейтіліп, Қазақ съездерімен қабаттас өткен біріккен съездердің (жалпымұсылман, жалпысібір, кеңестер т.б.) материалдары да қамтылды. Себебі, Ә.Бөкейхан, Р.Мәрсеков, Ә.Ермеков, Ж.Досмұхамедов, Х.Досмұхамедов, А.Досжанова, Ы.Жайнақов, М.Шоқай және т.б. қазақ зиялылары көршілес өңірлерде өткен Бірінші жалпы Сібір съезіне (Томск қ.), Түркістан мұсылмандарының жалпы съезіне (Ташкент қ.), Жетісу облысы татарларының бірінші съезіне (Алматы қ.) және басқа да аймақтық съездерге «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметінің атынан қатысқан. Мысалы, Томск қаласында өткен Бірінші жалпы Сібір съезіне Ә.Бөкейхан бастаған бір топ қазақ депутаттары «Алаш»/қырғыз социалистері» партиясы [«Алаш» партиясы] атынан қатысып, Ә.Бөкейхан мен Р.Мәрсеков автономия, жер, автономия мәселесі жөнінде сөз сөйлеген. Дәл осылай, Ы.Жайнақов та Жетісу облысы татарларының бірінші съезіне Алашорда үкіметінің атынан қатысып, баяндама жасаған. Сондай-ақ облыстық қазақ съездерінің шешімімен 1917 жылғы Жалпымұсылман съезіне (Мәскеу қ.) қатысқан қазақ өкілдері Бірінші жалпықазақ съезін шақыруды қолға алып, қаулы шығарған.

Орталықта өткен Жалпымұсылман съезіне өкіл ретінде қазақтан 20 адам ұсынылған. Атап айтатын болсақ, «Ақмоладан - Әбубәкір Даулыбаев, Құсайын Қожамбердин, Байсейіт Әділов, Олжабай Нұралин, Әділхайров, Ғұмыр қажы Әділхайров, Құрманғали Қосшығұлов, соңғы кісі өз қаржысымен, қалған алтауы Ақмолаға қараған 47 болыстан, болыс басы 100 сомнан, 4700 сом қаржымен кеткен. Оралдан - врач Досмұхамедов, юрист Досмұхамедов, Әлібеков, Сүбханов, Андабаев, Байшөренов, Нұрмұхамедов, Тәржіманов, Мәулембердиев һәм Ахметжанов. Торғайдан - Ораз ақсақал Тәтиев, Сұлтанғазы Ысқақов һәм Мәскеуде жоғары оқуда жүрген Аққағаз Досжанқызы» (Қазақ, 1917: 228). Осы ретте айта кетейік, қазақ әйелдерінен Аққағаз Досжанова 1917

жылғы жалпымұсылман съезіне, Нәзипа Құлжанова 1917 жылғы Семей облыстық қазақ съезіне, Гүлсім Асфендиярова 1917 жылғы Түркістан аймағы қазақ-қырғыздарының жалпы жиылысына, Меңдіқыз Шәпенова, Қаратаева, Жамал Қашқынбаева 1918 жылғы Орал облыстық қазақ съездеріне өкіл ретінде қатысып, оның қаулы-қарарлары мен шешімдерін орындауға өз үлестерін қосқан. Солардың қатарында «Алаш» қауымы атынан 1-ші Алаш полкін қажетті жабдықтарымен қамтамасыз етуде белсенділік танытқан Елена Яковлевна Бөкейханова мен Гүлбахрам ханым Тынышбаева да болды (Сарыарқа. 1919 : 74). Сонымен қатар съезд материалдарында 1917 ж. 27 сәуір-7 мамыр аралығында өткен Бірінші Семей облыстық қазақ съезіне қатысқандар саны - 200 адам, оның 7-уі әйел өкілдер деген мәліметтер де кездеседі (ҚР ОМА. Қ.15. Тіз. 2. іс 422. 43-п).

Қазақ съездеріне қатысты дерек көзі ретінде «Алаш», «Үш жүз» газеттері, «Қазақ» газетінің 266 саны, «Сарыарқа» газетінің 80 саны, «Бірлік туының» 29 саны, «Жас азамат» 22 санында жарияланған өте құнды материалдар пайдаланылды. Өйткені, алаштанушы-ғалым, академик М.Қ.Қойгелдиев айтқандай, «...бұл газет материалдары XX ғасырдың алғашқы жиырма жылдығындағы қазақ қоғамында болып өткен түрлі қоғамдық процестерді зерттеп тану үшін аса бағалы деректер» (Қойгелдиев, 1995: 141.). Осылардың ішінде Орынбор қаласында шығып тұрған «Қазақ» газеті екі жойқын соғыстың (1-ші дүниежүзілік және азамат соғыстары), 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің, екі қоғамдық саяси төңкерістің (ақпан және қазан), төрт саяси биліктің (патша өкіметі, Уақытша үкімет, Алашорда үкіметі, Кеңес өкіметі) куәсі болды.

Қазақ съездері туралы алғашқы түпнұсқалық материалдарды Алаш қайраткерлері береді. Олар ұлттық мерзімді басылымдарда «1914 жылы басталған зор соғыстан ел арасына қандай өзгеріс кірді, қай жерде қандай болды? 1917 жылы бостандықтан соң, қандай мекемелер ашылды. Олардың қаулылары, істеген істері (қандай?) ел ішіне қандай жаңа кітаптар, жарнамалар таратылды? Қандай газет-журналдар шықты? Қандай қауым, ұйымдар ашылды?.. Олардың істеген істері (большевик уақытында болған оқиғалар, олардан қайда, қандай зиян келгендігі). Қазақ үшін жанын салып, бостандық үшін аянбай азап шегіп, жұртты өрге сүйреп келе жатқан азаматтар жайынан һәм басқалар. Осы материалдарды «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас азамат», «Абай» басқармаларына осы бастан жинауға қам қылып, оларға Алаштың азаматтары тартынбай, керекті нәрселерді уақытымен жеткізіп тұрса екен дейді және бізге бір керек нәрсе осы» - деп жазды (Жас азамат; 1918: 17).

Расында, бізге бір керек нәрсенің бірі - съезд қаулы-қарарлары мен шешімдері, солар арқылы тарихымыз хатталады. 90-жылдардың ортасында осы тақырып арнайы зерттеу объектісіне айналды. 1999 жылы кафедраның талқылауынан өтті, сол кезде ҚазМУ-дың тарих профессоры С.Қ. Жақыпбеков зерттеу жұмысына қолдау көрсетіп, оның практикалық маңызы ретінде съездердің қаулы-қарарлары мен шешімдерін хрестоматия түрінде оқу процесіне енгізуді ұсынған болатын. Кейін ғылыми жетекшім алаштанушы-ғалым, академик М.Қойгелдиевтің қолдауымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» деп аталатын көп томдықтың 4-ші томы «Қазақ съездері» атауымен баспадан шықты. Бұл том бүгінде Алаш қозғалысына қатысты түйткілді мәселелерді анықтау үшін кейінгі зерттеушілерге қажетті таптырмас құрал деп есептейміз. Өйткені, кез келген оқырман Қазақ съездерін шақырудың алғы шарттарын, ұйымдастыру-үйлестіру жұмыстарын, күн тәртібін, съездердің өту барысы мен талқылауларын, қабылданған қаулы-қарарлары мен шешімдері және олардың орындалуы туралы құнды мәліметтер алады. Ендігі әңгіме де, осы бағытта болмақ.

Қазақ съездері Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына даярлану мақсатында шақырылды. Себебі, ол - ұлт мүддесінен туындаған талап-тілектерді заңдық негізде бекітуге тиіс бірден-бір демократиялық және құқықтық орган еді. Қазақ съездерінің алдында Уақытша үкіметпен, Кеңестермен арақатынасты анықтау, қазақ қоғамының алдында тұрған өзекті мәселелерді, әсіресе ашаршылық жағдайындағы халыққа азық-түлік көмегін ұйымдастыру мәселелерін және т.б. мәселелерді мүмкіндігінше шешу

міндеттері тұрды. Қазақ зиялыларының бастапқыда Уақытша үкіметтің саясатын қолдауының басты себебі де осы үкіметтің «Барлық билік Құрылтай жиналысына берілсін!» ұранын көтеруіне байланысты еді.

Азаттық күрестің батыстық үлгісін таңдаған Ә.Бөкейхан бастаған топтың Уақытша үкіметтің қолдауының тағы бір басты себебі, Уақытша үкімет тұсында баспасөз бостандығы, сөз еркіндігі, бейбіт жиналыстар мен митингілер ұйымдастыру, құрылтай шақыру сияқты демократиялық бастамаларға жол ашылды. Осы тарихи кезеңде Қазақ съездерін шақыру мәселесі және оның іске асырылуы, Тұңғыш қазақ съезі атанған 1917 жылдың сәуір айында өткен Торғай облыстық қазақ съезінен басталып, 1919 жылдың желтоқсан айында өткен Орал облыстық қазақ съезімен аяқталады. Осы аралықта өткен съездердің материалдарын талдай келе, әртүрлі ұстанымдағы қазақ оқығандары қатысқан съездерде саяси күштер тең болмағанын айтуға болады. Мысалы, 1918 жылдың мамыр айында өткен Семей облыстық қазақ съезіне облыстық Қазақ комитетінің бұрынғы мүшесі Нұрғали Құлжанов бастаған бір топ большевиктер қатысып, өз талаптарын алға тартса, 1920 жылдың наурыз айында өткен Семей облыстық қазақ съезінде большевиктер басымдыққа ие болып, Халел Ғаббасов бастаған бір топ қазақ депутаттары қолдау таппаған. Өкінішке орай, мұндай біріккен съездердің басым бөлігінде саяси текетірес орын алады. Ақырында «автономия» мәселесінде ұлттық және большевиктік ұстанымдағы қазақ зиялылары ымыраға келе алмай, азшылықты құраған өкілдердің съезден қудаланғаны, ал көпшілікті құраған топтың өкілдері съезді таратып жібергені туралы фактілер кездеседі.

Дегенмен, 1919-1920 жылдары алаштық жүйеден кеңестік жүйеге өту кезеңінде Алашорда үкіметінің ұстанымы мен ықпалы зор болғаны, тарихи шындық. Олай дейтініміз, Алашорда үкіметінің батыс бөлімінің жер аумағын 1919 жылдың шілде айында құрылған Қазақ өлкесін басқару бойынша революциялық комитеттің (кирревком) құрамына қосу үшін Орал облыстық қазақ съезін шілде айында шақыру мәселесі көтеріліп, жергілікті халық өкілдері қатысқан осы съездің шешімінен кейін ғана бұл аумақтың Кирревкоммен бірігу мүмкіндігі айтылған (ҚР ОМА. Қ.14. Тіз.1 т. іс 13. 6-7-пп.).

Архив материалдарын талдай келе, дәл осы уақытта Үшінші жалпықазақ съезін шақыруға талпыныс жасалғаны байқалады. Алайда, кейінгі оқиғалар көрсеткендей, қалыптасқан күрделі саяси жағдайда бұл съезді шақыру мүмкін болмайды.

Қазақ зиялылары жаңа саяси жағдайда Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына дейінгі уақытты бос жібермеу керектігін жақсы түсінді. Сондықтан әрекетсіз, қол қусырып босқа отыруды жөн көрмей, шамаларына қарай іс-қимылға кірісті. «...Барша қазақ облыстарынан өкілдер жиылып бас қосуға жердің алыстығынан, қатынастың жоқтығынан сай-сала тасып, жүру-тұру қиын шаққа тура келетін болғандықтан, ондай үлкен сиез жасау мүмкін болмайтыны білінді. Тым ұсақ етіп, уезд-уезд болып сиез жасауға халықтың сөзі һәм мақсаты тым бытыраңқы болып бір жөннен табылмау ықтималы еске алынды. Сондықтан Кеңесте болғандар облыстық сиез жасауды қолайлы тапты». Олардың мақсаты - облыстық дегенде әр облыс басына емес, жер ыңғайы келіссе, өкілдері үлгеріп жететіндей болса бірігіп бас қосу, шама келгенше съездерді ұсақтамай ірілеу етіп өткізу болатын. Орынборда бас қосып кеңескендер бір сиездің Орынборда болуын ыңғайлады (Қазақ, 1917: 221).

Қазақ съезін шақыруға дайындық жұмыстарын жүргізуде назар аударарлық басты үш мәселе болды. Біріншіден - болатын жерді, яғни өтетін орынды анықтап алу, екіншіден – съезд өтетін уақытты белгілеу, үшіншіден - съезде қаралатын мәселелерді анықтау және нақтылау. Демек, съезд шақыруға дайындық жұмыстарының ең алғашқысы съездің қайда және қашан болатынын анықтау болатын.

1917 жылғы Бірінші және Екінші жалпықазақ съездеріне дейін облыстық, уездік және болыстық деңгейде съездер шақырылады. Нәтижесінде Ақмола (А.Тұрлыбаев), Семей (төрағасы Р. Мәрсеков), Торғай (төрағасы А. Байтұрсынов), Жетісу (төрағасы Ы.

Жайнаков), Орал (төрағасы Ж.Досмұхамедов), Бөкей Ордасы (төрағасы У. Танашев) және Сырдария облысы және Түркістан аймағы (төрағасы М. Тынышбаев) бойынша 78 съезд, уездер мен болыстарда 64 съезд өткен. Орынборда екі рет шақырылған жалпықазақ съездерін қоса есептегенде, барлығы – 144.

Тұңғыш қазақ съезі атанған Торғай облыстық съезі 1917 ж. 2-8 сәуір аралығында Орынборда қаласында А.Байтұрсыновтың төрағалығымен өткені белгілі. Оған қатысқан 300-ден астам өкілдің ішінде Уақытша үкіметтің аймақтық басқару органдарынан ресми өкілдер: Қазан мұсылман комитетінен Н. Халфин, Уфа мұсылман комитетінен Ә. Рахметдинов, Орынбор мұсылман бюрозынан Уақыт газетінің редакторы Ф. Каримов қатысты. Басқа да облыстық съездерге осындай ресми өкілдер қатысып, өз құттықтауларын жеткізген. Бұл съезде бұрынғы шаруа бастықтары мен халыққа зиянды шенеуниктер мәселесі арнайы қарастырылып, халыққа зияннан басқа түк пайдасы жоқ шаруа басқаратын мекемелер жоқ болсын, Торғай облысында халыққа зиянды шенеуниктер (аттары аталады) орнынан түссін, сотқа берілсін және бірсыпыралары абақтыға жабылсын деген қаулылар қабылданады (Қазақ, 1917: 226).

Өйткені, Уақытша үкіметтің жарлығымен барлық жерде Жер шаруашылығы бастықтары жойылса да, далалық облыстарда бұрынғы шаруа бастықтары қызметін тоқтатпаған. Сол себепті съезд Уақытша үкіметтің алдына осы институтты тезарада жою туралы өтінішті қозғауды сұрады. Олардың заманы өткен және қазақтар үшін ешқандай пайдасы жоқ, зиянды мекемелер, сондықтан олардың міндеттерін уездік комиссарларға беру керектігі, есеп айырысу кезінде шаруа бастықтарының қаржылық бөлімін тексеру керектігі айтылды. Екіншіден, съезд сол мекемелердің шенеуниктеріне: Торғай облыстық басқармасының аға кеңесшісі П.А. Агапов, шаруа бастықтары Шубин, Витман, Куфтин, Прытков, Қостанай уездік бастығы Кочергин, уездік бастықтардың көмекшілері Ткаченко, Лекторский, приставтар Прокопов, Данковцев, Торғай уездік әскери бастығы Загайнов, Торғай ветеринарлық дәрігері Штанге және ауданаралық бастығы Батманға жеке-жеке тоқталды, қылмыстық істерін әшкереледі.

Аталған лауазымды тұлғалардың зорлық-зомбылығы қазақтарды тыл жұмысына алу кезінде басталған. Осы миссиямен Қостанайдың екі болысы мен Ырғыздың бір болысында П.А.Агапов Сарай болысындағы бірінші қабылдауды ақсақалдардың тізімімен, екіншісін ескі тізіммен жасаған, осы қабылдау кезінде 17 мен 35 жас аралығындағы жігіттерді тыл жұмысына шақырған, бұл үкіметтің 19 бен 31 жас аралығындағы қазақтарды шақыру туралы үкіметтің өкіміне қарама қайшы келеді. Агаповтың бұл өкімімен 17-ден төмен 31-ден жоғары жастағы 70-тен астам адам артық қабылданған. 136 казак әскерімен Дамбар болысына барғанда, әскердің қажеттілігі үшін болыс тұрғындары оған 5600 сом жинап берген. 37 жастағы Әбілхай Жұмабаев деген қазақты қорқытып 1000 сом талап еткен. Одан кейін Бестөбе болысына барып, Ырғыз уезіне дейін келеді де, осы жерде алдарынан шыққан 98 қазақты тұтқындап, бір казак аулына айдап әкеледі. Мұнда қазақтар мен казактар арасында түсінбеушіліктер туындап, тұтқындалған 98 адамның 7-уі және ауылдың 4 адамы мерт болады. Қалған 91 адам Қостанайға жеткізіліп, түрмеге жабылған, олар 4 айдан кейін ғана амнистияға ілігіп, босап шыққан. Бұған қосымша Агапов ешқандай кінәсі жоқ ауылды түгел тонаған. Бұл мәліметтерді Қостанай уезі Сарай болысының тұрғындары Алтынбай Ақтанов, Қарабалық болысынан Тұяқбай Сыдықов, Аят болысынан Құрбанғали Кенембаев және Қарабалық болысынан Бекмұхамед Сандыбаев және т.б. берген.

Съезд заңсыз әрекеттері үшін Агаповты қызметінен аластатып, ісін сотқа беру үшін Қостанайдағы қызметіне тексерушілер тағайындап, өзін тезарада тұтқындау туралы шешім қабылдайды. Дәл осындай шешімдер Қостанай уезінің 3-стан приставы Прокопов, Ырғыз уезінің 3-ші участкесінің шаруа бастығы Шубин, Ақтөбе уезінің 3-ші участкесінен Витман, Қостанай уезінен Куфтин и Прытков, Қостанай уездік бастығы Кочергии, Торғай уездік бастығының көмекшісі Ткаченко, Қостанай уезінің приставы Дангонцев, Қостанай уезінің ауданаралық бастығы Батманов, Торғай уезінің әскери

бастығы Загайновқа қатысты да қабылданады. Соңғысы туралы Торғай уезінің өкілдері Алмас Омаров, Кәрім Тоқтабаев, Әлмұхамед Қасымов, Әлмұхамед Көтібаров мәліметтер береді. Соның ішінде қазақтар гарнизон үшін отын-көмір, шөп жеткізіп тұрғаны, сол кезде Загайновтың оларды қорқытып, жеткізіп бергені үшін ақыларын төлемей кеткені, өзіне қарсыласқан кейбір адамдарды да жазалағаны, олардың намысын таптап, ұрып-соққаны, тұтқындау мен атумен қорқытқаны, тіпті Қасымов деген мұғалімді өзі көпшіліктің көзінше ұрып-соққаны, қорлағаны, олардың қатарында Майқара болысының № 3 аулынан Әбдірахман Иманқұлов, осы болыстың № 4 аулынан Елкей Бекмурзин, Бегалы Шақшақбаев және №5 ауылдан Балдық Байтоғаев пен мұғалім Ахмед-Сафа Юсупов пен Сабыр Сарбасов және т.б. мұғалімдердің болғаны көрсетіледі. Осы мәліметтерді талқылап, съезд Торғай уездік әскери бастығы Загайновтың заңсыз әрекеттері туралы Қазақ әскери округінің әскери басшысына хабарлап, оны сотқа беру керектігі айтылған.

Съезд тыл жұмысына қазақтарды қабылдау және Торғай облысындағы көтерілісшілерді тыныштандыру мәселесіне қатысты барлық лауазымды адамдардың заңсыз әрекеттерін тергеу үшін Уақытша үкіметтен ерекше тергеу комиссиясын (сенаторлық тексеру) тағайындау сұралған. Торғай әскери-өндірістік комитет мүшелігіне Әмілгерей Қосуақов, Сейдазым Қадырбаев, Мырзапулла Күйайдаров, Сырлыбай Бекбаевты сайлау және комитет жанындағы тексеру комиссиясына Міржақып Дулатов, Сағындық Досжанов, Ғали Ибрагимов пен Есен Тұрмұхамедовті сайлау ұсынылған (ҚР ҰҚК АМА. Қ.9. Тіз.1. іс 309. 90-97-пп.).

Торғай облыстық қазақ съезінің шешіміне сәйкес жергілікті жерлердегі жер мәселесімен тікелей айналысып отырған кейбір басшылар қызметтерінен босатылады. 1917 жылдың 1 маусымында Орынборға Ішкі істер министрлігіне Торғай облысының комиссары Ә. Бөкейханов пен облыстық азаматтық бөлімнің меңгерушісі атынан жолданған жеделхатта нақты көрсетілгендей, «Ырғыз уезіндегі 1-ші бөлімшенің шаруалар бастығы Гарфты, 3-ші бөлімшеден Шубинді, Қостанай уезіндегі 4-ші бөлімшеден Куфинді қызметтерінен босату туралы осы жылдың 4-5 мамыр күндері №64 және № 71 бұйрықтар шығарылған, соған байланысты оларды халық сенімінен шықпаған азаматтар ретінде қызметтерінен босату талап етілген» (ҚР ОМА. Қ. 1441.Тіз.1. іс 1. 76-п.).

Бұдан шығатын қорытынды Торғай облыстық қазақ съезі қабылдаған қаулы-қарарлардың заңдық күші болған. Сонымен қатар осы кезден бастап 1916 жылғы тыл жұмысына қазақтарды алу кезінде бұрынғы лауазымды тұлғалар тарапынан жасалған заңсыз әрекеттердің салдарынан қуғын-сүргінге ұшыраған қазақтарды ақтау жұмыстары қолға алған. Заңсыз әрекеттерді егжей-тегжейлі тексеру үшін Уақытша үкіметтен ерекше тергеу комиссиясын (сенаторлық тексеру) тағайындау сұралған.

Жоғары айтып кеткеніміздей, Торғай облыстық қазақ съезі жалпы қазақ съезін құру жұмысын реттеу мәселесін де қарастырып, Орынборда һәм Орынборға жақын жерде тұратын адамдардан құрылған Ә.Бөкейхан мен А.Байтұрсынов бастаған бір топ зиялылардан тұрған «айрықша бюроға» тапсырады. Бұл бюро іске кіріспей тұрған кезде «Қазақ» газетінде Мәскеуде өткен жалпы мұсылман съезіне барған қазақ өкілдерінің жалпы қазақ съезін қайда және қашан құру жайынан жасаған қаулылары туралы мақала жарияланады (Қазақ, 1917: 233). Оның негізгі мазмұны мынаған саяды: «Жалпы қазақ сиезін 1 тамыз бен 10 қыркүйек аралығында Ташкент қаласында өткізу, сиезге әрбір қазақ болысынан бір ғана өкіл жіберілу және жіберілген өкіл мүмкіндігінше жалпылық, төтелік, бірдейлік, құпиялылық һәм әйел – ер делінбей сайлануы керектігі ашып айтылды. Сондай-ақ, съезге жұртшылықтың әр тобынан түгел келуіне әсіресе, әйелдердің һәм зиялылардың жіберілуіне назар аударылып, әр уезден бір-бір әйел өкілдің болуы тиістігіне ерекше тоқталды». Өкілдердің әйел мәселесіне ерекше көңіл бөлуіне, әрине, Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне әйелдер қауымынан өкіл ретінде қатысқан Аққағаз Досжанованың белгілі бір дәрежеде ықпал еткені анық. Өйткені, ол «1917 жылдың

акпанында Мәскеудің татар слободкасындағы медреседе революцияның өріс алуы жұмысшы табының патша өкіметі мен капитализмнің езгісінен сөзсіз азат етілетіні туралы» орыс тілінде баяндама жасаған еді (Қаңтарбаева, 1974: 12).

Бүкілресейлік Құрылтай жиналысында шешілетін мәселелерді осы жалпы қазақ съезінде міндетті түрде қарастыру, әсіресе қазақ әскерін құру мәселесін айрықша қарау айтылды. Соңғы жағында белгілі бір себептермен съезді өткізу мерзімін өзгертуге тура келсе, онда оны 1-тамыз бен 1- қыркүйек аралығында етіп өзгертуге «ұйымдастыру бюросының» ерікті екендігі, съезді қашан, қайда өткізу съезд өтетін күннен бір ай бұрын жария болу қажеттігі де нақтыланды. Сонымен бірге жалпы қазақ съезін өткізу үшін Торғай облысының съезінде құрылған «айрықша бюро» сол қалпында болсын, бірақ ол бюроның құрамына әр қазақ облысынан бір-бір өкіл енгізілуі ұсынылып, жер-жерлерде құрылған облыстық қазақ комитеттері өз ағзаларын осы бюроға жіберіп, жан-жақты жәрдем беру керектігі ашық айтылды. Оған барлығы 14 өкіл қол қойған. 9 пункттен тұратын бұл қаулының 1-ші пунктіне, яғни съезд өтілетін орын Ташкент қаласы болсын деген пікірден өзгесіне М. Дулатов, Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов түгелдей ризашылықтарын білдірді (Сарыарқа, 1917: 12).

Осы сарындас ұсыныс-пікірлер Семей облыстық қазақ комитеті тарапынан да келіп түсті. Соған орай олар «жалпы қазақ сиезін өткізуге Қызылжар қаласын таңдап, жаңа дуан басы 5 кісіден өкіл жіберуге, тіпті ол адамдарды белгілеп те қойғандарын» айтады. Бүкіл қазақтың жиылысын Ташкент қаласында өткізу лайықсыз, аталмыш қалаға ерте барып, съезд жабдығына кірісетіндерге ақыл-кеңес беретін және азық-түлік даярлайтын кісі жоқтығы атап көрсетіледі. Жалпы, олар Торғай съезінде жасалған бюроның пікіріне қосыла отырып, оған қосымша мына төмендегі ұсыныстарды алға тартады: «Жиналысқа болыс басы бір кісіден барғаны қолайлы. Себебі, сиезге 10 облыстан баратын кісінің жалпы саны 800-ден асады. Бұл өте көп. Демек, көптің сөзі де көп болып, бітіретін жұмысы аз болады. Осыны тиянақсыз көздеп, Бүкілресейлік жиналысқа да 800 кісі жіберуді лайықтап отырғандар бар. Ендеше, бізге 200-250 өкілден артық адам барудың мәні жоқ. Екіншіден, әр облыстың және жалпы мұсылмандардың сиездері болып өтіп, сөйленетін сөздің көбі шешілмесе де, шешілуге таянып қалды. Демек, жалпы қазақ сиезіне барғанда пікірлерді тек қыюластыру ғана қалып отыр. Үшіншіден, жалпы қазақ сиезіне болыс сайын бір-бір кісіден барғанда, шығынды ел көтереді. Көп адам барылса, ел одан сайын шығынға батады. Расына келсек, сиезге барғандардың бәрі бірдей іс тындырмайды ...сондықтан дуан басы 4-5 кісіден барса, соның өзі жетеді. Ал өкілдер сайлауын халық комитеттерге тапсырғаны дұрыс. Төртіншіден, семейліктер Учредительное собраниеінің 30-шы қыркүйекте ашылатыны белгілі болғандықтан, жалпы қазақ сиезін кешіктірмей өткізу қажеттігін баса көрсетті» (Сарыарқа, 1917: 3).

Қазақ даласының түкпір-түкпірінен келіп түскен осындай ұсыныс-пікірлерді ескере отырып, «ұйымдастыру бюросы»: «Орынборлықтар бюроға әр облыстан өкілдер келуін онша қажет көрмеді. Себебі, сиез өтетін мерзімде барлық жерде жұмыс көбейіп, адамдардың қолдары босамайды. Орынборға келіп кеңесу-бірталай уақытты алып, жұмыстан қалдырады. Сондықтан, әр облыстық комитет Орынбордағы бюроның пікірін кеңеске салып, ұнатпаған пікірлерін өз пікірлерімен толықтыруды ұсынды. Екіншіден, әр болыстан бір-бір өкіл жіберу өте көп деп тапты. Расында да әр болыстан бір адамнан келгенде, сиезге жиналатындардың жалпы саны 1000 шамасында болады екен. Ондай көп адам қатысқан жиынды көңілдегідей етіп өткізу қиынның қиыны. Одан кейін «темір жол бойына орналасқан 4 қала - Семей, Омбы, Орынбор, Ташкент қалаларының ішінде қайсысы сиез өткізуге қолайлы? Омбы таңдап алынса, Түркістан қазақтарына қашық. Ташкент - Сібір қазақтарына, Семей қаласы Астрахан мен Орал қазақтарына қашық. Ал енді Орынбордың Түркістан қазақтарына қашықтығы Омбыдай емес, Сібір қазақтарына қашықтығы Ташкенттей емес. Астрахан мен Орал қазақтарына бәрінен де жақын». Міне, бюроның сиез өткізуге Орынбор қаласын қалауының мәнісі осы болды. Әрине, Жетісу қазақтарының сиезге келуі қайткен күнде де қиын болатын. Өйткені, оларға темір жолдың

жоқтығы кедергі келтіретін. Сиезді қай қалада өткізгенмен, олар темір жолға дейінгі ұзақ жолды атпен жүреді. Жетісулықтар осы қиындықтан қайткен күнде де құтылмайтын болған соң, басқа аймақ қазақтарының ыңғайына қарай сиез орны белгіленді (Алаш, 1917: 18).

Бюро съездің күн тәртібіне жер, сот ісін реттеу мәселесі қойылды. Жер мәселесі Құрылтай жиналысында қалай шешілері белгісіз. Егер қазақ мемлекеттік автономия болса, жер-суының билігі өзінде болып, жер мәселесін өздері шешеді. Ал, мемлекеттік автономия бола алмаса, жер мәселесін қалай шешу керек. Жер жалпы мемлекеттің мүлкі болса, қазақ қай түрімен болса да тиісті үлесін алуы қажет... Мұны әр облыс, әр уезд жер түріне қарай шамалап, тиісті дәлелдермен сипапаттауы керек. Жалпы қазақ сиезі сол дәлелдерді даярлауы қажет. Өйткені, Құрылтай жиналысы дәлелсіз талап-тілекті, пәлендей жер керек дегенді тыңдамайды. Сот ісін реттеу мәселесінде қазақтың халық сотын өзгерту, қазына соты қазаққа қандай болуы керектігін, шарифат қандай іске кірісіп, қандай іске кіріспеуі тиістігін жалпы сиез қаулысымен ашып алған жөн десе, оқу мәселесіне орай қазаққа мұсылманша да, орысша да оқу керек... Қысқасы, халыққа жаппай хат таныту шараларын қарастырған мақұл» – делінген (Қазақ, 1917: 234). Бұлардан өзге съездің күн тәртібіне земство мәселесі, қазақ саяси партиясын құру, Құрылтай жиналысына баратын өкілдерді белгілеу және жалпы мұсылман съезінің қабылдаған қаулыларына көзқарас мәселелері ұсынылды.

Қазақ съездеріне қатысқан өзге ұлт өкілдерінен Г.Н. Потанин мен Г.Колмогоров жөнінде қызықты мәліметтер кездеседі. Әлихан Бөкейханның мәліметтері бойынша Г.Н. Потанин Қызылжар уезіндегі Сібір атты казагының баласы, әкесі казак-орыстардың жүз басы болған, Баянауыл аумағындағы Сүйіндік деген жерді басқарған. Сол кезде Ямышевская (Тұзқала) дейтін жерде Г.Н. Потанин 1835 жылы 21 қыркүйекте туған. Әкесі 3 айлық кезінде Қызылжар уезіне көшкен. Г.Н. Потанин Омбыда кадет корпусында Шоқан Уәлихановпен бірге оқыған, екеуі дос болған. Қырық жыл бойы қоймай қуып жүріп, 1904 жылы Шоқанның екі кітабын баспадан шығарған. Саяси жолында бізге жылы көрінетін бір негізді пікірі мынау: «елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмайды. Олай болса көп ұлттан құралған Ресейді бір орыстың билеймін дегенінде мағына жоқ, Ресей өз тілі, тұрмысы, қаны басқа жұртқа автономия беруі керек» деп айтып кетіпті. Одан кейін Г.Н. Потаниннің «Қазақты автономия қылсақ, Қараөткел Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұл-қызын оқытсақ, «Қозы Көрпеш – Баянды» шығарған, Шоқан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Еуропа сонда білер еді-ау» деген сөзін келтіреді (Бөкейханов, 1994: 276-278.). Сонда қазақ даласының қыр-сыры мен халқының дәстүрі мен тарихын жақсы білген Г.Н. Потанин сол кездің өзінде Қараөткелді Алаштың ортасы деп таныған, ал елдің болашағын қазақ жастарымен байланыстырады.

Павлодар уездік съезіне қатысқан келесі тұлға Гавриел Колмогоров болды. 1918 жылдың 15 ақпанда Семей облысының Павлодар қаласында өткен «съезге Тұрағұл Құнанбаев пен Міржақып Дулатов келіп, халық бас қосқан жерде ұлт қазынасы туралы сөз сөйлеп, түсіндіргеннен кейін халықтың рухы көтеріліп бір мәжілістің өзінде 53 мың 259 сом ұлт қазынасына салып келген ақшасы болмай, сол арада қолма-қол тапсырылғаны 21 мың 939 сом, елге барысымен тапсырмақ болған ақша 31 мың 300 сом болды. Халық көбірек жиналған болса, ақша да көбірек жиылатын екен, бірақ, жер шалғайлықтан съезге бір уездің өкілдері түгел келмеген һәм әрі байлар да елде екен.

Съезге келгендердің тартынып қалғандары жоқ. Бірлі-жарымы бай һәм басшы адамдар ол мәжілісте суырып ақша салмаса да, елге барып жұрттың басын қосып басшылық етіп, ұлт қазынасын молайтамыз деген уәделерін берісті. Мұхтар Жалаладин деген жігіт: «ақшам жоқ, жегіп жүрген аяулы екі атым бар, ұлт қазынасына салдым, қазір біреуін базарға шығарып сатыңдар» деп, қалада тұратындарға аманат тапсырды.

Павлодар қаласының бірлік-берекесі, ұлтшылдығы аса көзге көрінді. Алаш баласы былай тұрсын, Павлодардағы азғантай ноғай ағайындардың Алашқа тілектестігі,

туысқандығы артықша көрінді. Ұлт қазынасы сөз болған соң, Кереку ноғайлары 8,5 мың сом берді, тағы да жинамақшы. Алаш қазынасына астындағы жалғыз атын түсіп берген ноғай Хафзат Саттаров болды. Қандасымыз, діндесіміз ноғай ағайындар былай тұрсын, ұлт қазынасы туралы сөйлегенде тыңдап тұрған Гавриел Колмогоров деген орыс 1 мың сом ақшасын суырып ортаға салды. Қазақпен көрші орыс едім деп, әр ісімізге тілектестігін білдірді. Өзге елдерде ұлт қазынасы сөз болғанда Г.Колмогоровтың ісін ұмытпасын» деп жазды «Бірлік туы» газеті (Бірлік туы, 1918: 28).

Басқа да облыстық съездердің ішінде көп рет шақырылған және қатысқан өкілдер саны жағынан да басымы Орал облыстық қазақ съездері болды. 1917-1919 жж. аралығында уездік және болыстық қазақ съездерін қоспағанда облыстық қазақ съездері 6 рет шақырылған. Солардың ішінде 1918 ж. 17 қаңтарда Қаратөбеде өткен Орал облыстық съезінде буржуазиялық-демократиялық бағыттағы Алашорда үкіметінің өкілдері көпшілік дауыспен жеңіске жетеді, бірақ осы съезде А.Кенжин, Е.Қасаболатов, М.Жолдыбаев, ...Алаш әскерін құру жұмыстарына байланысты алынатын 100 сом салық төлеу мөлшеріне байланысты тартысып, депутаттар екіге бөлініп кетеді, осы съезде азшылық дауыспен кеткен 34 адам «Ақ жол» саяси ұйымын құрады. Олар кедейлердің мүддесін көздеп, большевиктердің идеясын насихаттауға көшті (ҚР ҰҚК АМА. Қ.9. Тіз.1. іс 308. 52-53-пп.)

Қазақ съездерімен қабаттас өткен съездердің ішінде Ақмола облысы мен Түркістан өлкесінде өткен біріккен шаруалар съездері ашық түрде большевиктерге қарсы бағытталды. Облыстық, уездік және болыстық қазақ съездерін өткізу арқылы халықтың еркі мен мүддесі анықталды. Содан кейін бірінші және екінші жалпы қазақ съездері шақырылады. Екінші жалпы қазақ съезінің шешімімен құрылған Алашорда үкіметі алғашында Омбыдағы Сібір Уақытша үкіметі мен Самарадағы Комучке арқа сүйей отырып Алаш автономиясын нығайту жолында екінші жалпы қазақ съезінің шешімдеріне сәйкес нақты шаралар жүйесін іске асырды.

Алашорданың саяси бағыты Ресейдің қоғамдық санасындағы «біртұтас бөлінбес Ресей идеясы» мен «ұлттық мәселенің билік туралы мәселеге бағынышты болу идеясына» қарама-қайшы келді. Бұл идеяларды іске асыру, соғыс кезінде салтанат құрған унитаризмді талап етті. Алашорда бұл күресте «үшінші күш» ролін атқара алмады және өзінің жеке саясатын қамтамасыз ете алмады. Сонымен бірге Алашорданың қарсы күштермен жасаған кез-келген одағы өзінің бағдарламалық міндеттерін орындаудан қалдырып, ақырында жеңіліске ұшыратты (Аманжолова, 1994: 45.).

Алашорда үкіметінің көрнекті өкілі М.Дулатовтың сөзімен айтқанда, «...Орынбордағы сиез қаулысының орындалмауына екі түрлі себеп болды: 1) орыс һәм қазақтан шыққан большевиктердің кесірі; 2) елдің салақтығы» болды (Жас азамат, 1918: 17). Алаш ел болып көптің қатарынан қадірлі орын алу үшін ең бірінші өзі түгел болуы керек еді. Алайда, қазақтан шыққан большевиктер бірігудің орнына ыдырап межелі нәтижеге жеткізбеді. Осындай ішкі қайшылықтармен бірге, елдің сыртқы жағдайы, атап айтқанда Кеңестердің жеңуі мен азамат соғысының зардабы да Алашорданың аяғынан тік тұрып кетуіне кедергі жасады.

Зерттеу нәтижелері. 1917 ж. 5-13 желтоқсанда өткен Екінші жалпы қазақ съезінің шешімімен құрылған Алашорда үкіметі ресми түрде (13 желтоқсан 1917 ж. – 4 қараша 1918 ж.) аз уақыт өмір сүрсе де, 1918 ж. 11/24 маусымда қабылдаған Заңдары (совет үкіметінің заңдары туралы; земство туралы; әскер кеңесін жасау туралы; дін, сөйлеу, баспасөз, жиылысу, бас бостандықтары туралы; жер туралы; темір жол туралы; мемлекет салығы туралы; Алаш автономиясының жерінде жер пайдалану туралы Уақытша ереже) аясында өз жұмыстарын тоқтатқан жоқ. Олар 1919 ж. амнистиядан кейін, азаттық жолындағы күресін кеңестік жүйеде жалғастырды, Мәскеумен келіссөздер жүргізілді, іс-сапарлар ұйымдастырылды. Нәтижесінде 1920 ж. 26 тамызда кеңестік жүйеде болса да шекарамыз шегенделген Қазақ автономиясы құрылды. Ал Қазақ (Алаш) автономиясының тарихи тамыры өз бастауын 1917 жылғы Екінші жалпы қазақ съезінің шешімінен және

Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметін жариялаған 13-желтоқсан күнінен алады. Шын мәнісінде, 13-желтоқсан «Алаш автономиясына ірге тас салды - бір. Шашыраған ұлтшылдықты біріктіріп, ұлт күресіне үлгі берді – екі. Жалған ұлтшылдардың өрісін тарылтты - үш» (Жас азамат, 1918: 17). Өкінішке орай, Алашорда тарихынан қалам тартатын кейбір авторлар жаңсақ пікірлерді алға тартуды әдетке айналдырған. Басқаша айтқанда, Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметі жарияланған күнді 13 желтоқсан емес, 12 желтоқсан деушілер көбейді. Олар Әлімхан Ермековтің «Жасасын, Алаш автономиясы» атты көлемді мақаласын алға тартады (Сарыарқа, 1918: 28). Бірақ, мұның бәрі бос әурешілік, елдің қалыптасқан тарихи санасына кері әсер етеді.

Өйткені, осы «Сарыарқа» газетінің бір санында Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметін жариялаған Екінші жалпы қазақ съезі және сол күндер туралы «...Бүкіл Алаштан сиезге 81 өкіл келді, сиезде қаралатын мәселелер зор болғандықтан, өкіл емес кісілер де көп келді. Барлығы 200-ден аса адам жиналды. Алаш баласының тілегі мұны тоғыз күндей кеңесіп болып, ерсілі-қарсылы армансыз тексерілді» деген бір дерек бар (Сарыарқа, 1918: 28).

Мұндағы 9 күн – бізге белгілі 5 – 13 желтоқсан күндері, бұл жерде соңғы күн (13 желтоқсан) съезд жұмысына толық кіріп тұр, бұл – қабылданған шешімнің нүктесі осы күні қойылды деген сөз.

Алаш автономиясын жариялау кезінде съезд делегаттарының екіге бөлінгені белгілі. «Бір жағы - автономияны күні бүгін ресми, жұрт атынан бүкіл дүниеге жария қылуды қуаттады. Олардың қатарында Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов, А.Кенжин, У.Танашев, Ғ.Қарашұлы, С.Досжанұлы т.б. барлығы – 33 адам болды. Екінші жағы - милициямызды құрып қамданғанша һәм арамыздағы көрші орыстармен сөйлесіп келіскенше ресми жария етуді тоқтата тұралық деушілер. Олар Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, Е.Омаров, О.Алмасов, Х.Ғаббасов тағы басқалар барлығы - 42 адам... екі жаққа тас салудан тартынғандар қатарында Ахмет Шегірұлы, Мұстафа Шоқайұлы, Қасымхан Кенесарыұлы болды». Барлығы – 81 адам (33+42+3). Ақырында екі жақтағылар келісімге келіп, «қазір өзара автономия алдық деп жариялайық, ал оны ресми жариялауды сиез атынан сайланған қазақ-қырғыз ісін басқарушы 15 кісіге тапсыралық деп, Россияның мемлекет тізгіні жүгенсіз кетіп бара жатқанына байланысты осы 15 кісі біздің Уақытша үкіметіміз болсын» - деген ортақ шешім жасайды (Сарыарқа, 1918: 29).

Расында, 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда өткен Екінші жалпы қазақ съезінің соңғы күндері маңызды шешімдерге толы болды. Съезд күндерінде (желтоқсанның 12-сі) қабылданған қаулы – қарарлар, 13-желтоқсан күні жарияланды. Сондай-ақ, ұлттық мерзімді басылым беттерінде Алашорда үкіметінің ресми өмір сүрген жылдары (13.12.1917 – 04.11.1918) да көрсетілген. «Уақытша жалпы Ресей үкіметінің 1918 жылғы 4 - қарашада Алашордаға шығарған жарлығы бойынша Алашорда таратылып, оның орнына «қазақтардың мәдени-тұрмыстық және экономикалық мұқтаждарын қанағаттандыру ісін басқаратын Алаш жөніндегі Бас өкіл тағайындалатын болды. Сонымен қатар Алашорданың жергілікті органдары сақталып, сол ретіне қарай Бүкілресейлік Уақытша үкіметтің мекемесіне бағынатын болды. Мұндай жарлықтар Алашордадан басқа Сібір, Орал, Башқұрт, Самара сияқты облыстық үкіметтер туралы да шықты» (Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы, 2007: 314-317). Алайда, «Алашорда ісі уақытша тоқтатылсын» деген осы жарлыққа қарамастан, Алашорда үкіметі 1919 жылдың аяғына дейін әрекет етті. Сондықтан, ұлтымыз үшін тұғыры биік 13 желтоқсан – мерекелік күнтізбеге енетін тарихи күн. Ал, тарих қойнауына енген атаулы күндерді өзгерту, тәуелсіздік жылдарында қалыптасып үлгерген елдің тарихи санасын одан әрі жетілдіруге кері әсерін тигізері сөзсіз. Төл тарихымыздағы игілікті істерді негіздейтін тарихи күндерді сол күйінде жаңғырту - баршамызға парыз.

Қорытынды. Алаш қозғалысының шарықтау кезеңінде Қазақ съездерін шақырып, бас қосу арқылы патшалық билік жағдайында әбден жиналып, іштей пісіп жетілген табиғи талап-тілектерін сыртқа шығаруға мүмкіндік алды. Екіншіден, алаштық жүйеден

кеңестік жүйеге өту кезеңінде шақырылған Қазақ съездерінің шешімдері большевиктер билігі жағдайында да өте салмақты болды. Жалпықазақ съездерінде қабылданған қаулы-қарарлар мен шешімдердің қазақ қоғамына тигізген ықпалы үлкен еді. Алайда, кеңестік тарихнамада ұлттық баспасөз материалдары орыс тіліне аударылған кезде, біраз бөлігі коммунистік идеологияға сәйкес қиылды, қысқартылды. Осындай кемшіліктеріне қарамастан аталған еңбектер құжаттар жинағының тым аздығына орай қолданыс аясынан түскен емес.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша құрылған Үшінші Мемлекеттік комиссияның (2020-2023 жж.) жұмысы аясында Қазақ съездері туралы зерттеу-зерделеу жұмыстары жаңғыртылды. Нәтижесінде Қазақ съездерінің саны мен қатысқандар саны артты. Сондай-ақ, тек Қазақ съездеріне қатысқандар мен ниеттестер тізімі жасалды. Осы ретте айта кетейік, тәуелсіздік жылдарында Алаш қозғалысына қатысқандарды анықтауда Н.Мартыненко, Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сақ, К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиев, Д.Қамзабекұлы, Е.Тілеш, С.Аққұлы, Д.Сүлейменова, А.Махаева, Е.Сыдықов, Е.Сайлаубай, М.Тәж-Мұрат, Н.Жетпісбай және т.б. зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін ерекше бағалауымыз керек.

1990 жылдары Алаш қозғалысына мүше болғандар мен ниеттестер тізімінің алғашқы нұсқасы (266 адам) жарияланды (Нұрпейісов, 1995: 216-219). Одан кейін 2017 жылы Алаш қозғалысына қатысқандар тізімінің екінші нұсқасы (927 адам, оның ішінде Қазақ съездеріне қатысқаны – 198) шықты (Алаш қозғалысына қатысқандар, 2017). Оған алаштанушы ретінде К.Ильсованың деректері де қосылды Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы, 2007: 352).

Мемлекеттік комиссия жұмысы аясында жасалған бұл тізімнің ерекшелігі Қазақ съездеріне қатысқан ресми (дауысты) өкілдермен қатар жергілікті және аймақтық халық өкілдері де қамтылады. Қазақ съездері тізімінің бірінші нұсқасы (съездер саны – 68, қатысқандар саны – 800) ғылыми айналымға 2007 жылы енгізілді. Оқырман назарына ұсынылып отырған екінші нұсқа (съездер саны – 144, қатысқандар саны – 8000) ашық және құпиясыздандырылған құжаттар мен материалдар негізінде толықты. Съездер мен оған қатысқандар саны жаңа деректермен толықтырыла бермек.

Сөз соңында айтарымыз, 1917-1919 жж. аралығында Қазақ съездерін ұйымдастыру және оны өткізу – қазақ ұлттық интеллигенция өкілдерінің ерлікке толы қызметінің нәтижесінде ғана мүмкін болды. Себебі, қиын сәтте «орыс демократтары» да, «дін басылары» да қазақ елі сияқты Ресейдің шеткергі аймақтарындағы халықтарға «мәдени автономия» құқын беруге ынталы болмай, жалтарған еді. Осындай алмағайып заманда зиялыларымыз әртүрлі деңгейде өткен болыстық, уездік, облыстық және жалпы қазақ съездерінің жұмыстарын жандандырып, ел-жұртымыздың әлеуметтік-саяси қорғаны бола білді.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

- Алаш. 1917. 21 сәуір. № 18.
- Алаш қозғалысына қатысқандар. // <https://tilalemi.kz/article/1062-html>. 30.10.2017. [Есепке алынған күні: 18.08.2023].
- Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. Москва, Издательский центр Россия молодая, 1994. 217 с. Б.45.
- Бірлік туы. 1918. 9 (28) апрель. №28.
- Бөкейханов Ә. Шығармалар. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 б.
- Жас азамат. 1918. 26 декабрь. №17.
- Жалпы қазақ-қырғыз сиезінің қаулысы. Сарыарқа.1918. 25 қаңтар. №29.
- Жалпы қазақ сиезі. Сарыарқа. 1917. 19 сәуір. №3.
- Жалпы қазақ сиезі. Қазақ. 1917. 11 маусым. №233.
- Жалпы қазақ сиезі.Сарыарқа. 1917. 19 маусым. №12.
- Қазақ. 1917. 22 сәуір. №226.
- Қазақ. 1917 ж. 3 май. №228.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). Қ.15. Тіз.2. іс 422.
 ҚР ОМА. Қ. 14. Тіз.1.іс 13.
 ҚР ОМА. Қ. 1441. Тіз.1. іс 1.
 Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті Арнайы мемлекеттік архиві (ҚР ҰҚК АМА). Қ. 9. Тіз.1. іс 309.
 ҚР ҰҚК АМА. Қ. 9. Тіз. 1. Іс. 308.
 Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Алматы: «Ел-шежіре», 2007. 4-ші Т: Қазақ съездері. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1917 ж. – желтоқсан 1919 ж. Казахские съезды. Сборник документов и материалов. Апрель 1917 г. – декабрь 1919 г. Т.4. 352 б.
 Қаңтарбаева Ж. Аққағаз Досжанова. Алматы: Қазақстан баспасы, 1974. 76 б.
 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы (Көмекші оқу құралы). Алматы, «Санат», 1995.368 б.
 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. 256 б.
 Он үшінші декабрь. // Жас азамат. 1918. 26 желтоқсан. №17.
 Сиез жасау. Қазақ. 1917. 9 наурыз. №221.
 Сарыарқа. 1918. 22 январь. №28.
 Сарыарқа. 1919 ж. 26 наурыз. №74.
 Тағы жалпы қазақ сиезі. Қазақ. 1917. 14 наурыз. № 234.

References

Alash. 1917. 21 sáyir. №18.
 Alash qozǵalysyna qatysqandar [Those who participated in the Alash movemen.]. // <https://tilalemi.kz/article/1062-.html>. 30.10.2017. [Esepke alyńǵan kúni: 18.08.2023].
 Amanjolova D.A. Kazahskii avtonomizm i Rossia. [Kazakh Autonomism and Russia]. Moskva, Izdatelskii sentr Rossia molodaia, 1994. 217 s. B.45. [in Russian].
 Birlik týy. 1918. 9 (28) aprel. №28.
 Bókeihanov Á. Shyǵarmalar [Works]. Almaty: Qazaqstan, 1994.384 b.
 Jas azamat. 1918. 26 dekabr. № 17.
 Jalpy qazaq-qyrǵyz sieziniń qaýlysy. [General resolution of the Kazakh-Kyrgyz sieze]. // Saryarqa. 1918. 25 qańtar. № 29.
 Jalpy qazaq siezi. [General Kazakh sieze]. // Saryarqa. 1917. 19 sáyir. № 3.
 Jalpy qazaq siezi. [General Kazakh sieze] // Qazaq. 1917. 11 maýsym. № 233.
 Jalpy qazaq siezi. [General Kazakh territory] // Saryarqa. 1917. 19 maýsym. № 12.
 Qazaq. 1917. 22 sáyir. №226.
 Qazaq. 1917. 3 mai. №228.
 Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 15. In. 2. C. 422.
 CSA RK. F. 14. In. 1. C. 13.
 CSA RK. F. 1441. In. 1. C. 1.
 Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (SSA NSC RK). F. 9. In. 1. C. 309.
 SSA NSC RK. F. 9. In. 1. C. 308.
 Qazaq ult-azattyq qozǵalysy [Kazakh National Liberation Movement]. Almaty: "El-shejire", 2007. 4-shi T:Qazaq siezeri. Qujattar men materialdar jınaǵy. Sáyir 1917 j.–jeltoqsan 1919 j. Kazahskie siezy. Sbornik dokýmentov i materialov. Aprel 191 g –dekabr 1919 g.T.4. 352 b.
 Qańtarbaeva J. Aqqaǵaz Dosjanova. Almaty:Qazaqstan baspasy, 1974. 76 b.
 Qoigeldiev M. Alash qozǵalysy (Kómekshi oqý quraly). [Alash Movement (Helpful Study Guide)] Almaty, "Sanat", 1995. 368 b.
 Nurpeisov K. Alash hám Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: "Atatek",1995. 256 b.
 On úshinshi dekabr. [December thirteenth] // Jas azamat. 1918. 26 jeltoqsan. № 17.
 Siez jasaý. [Make a sieze] // Qazaq. 1917. 9 naýryz. № 221.
 Saryarqa. 1918. 22 ianvar. № 28.
 Saryarqa. 1919 j. 26 naýryz. № 4.
 Taǵy jalpy qazaq siezi. [Another general Kazakh sieze] // Qazaq. 1917. 14 naýryz. № 234.